

**MASYARAKAT TEMPATAN SEBAGAI PENGGERAK PENDIDIKAN DI
KELANTAN, 1909-1941**

LOCAL COMMUNITY AS EDUCATION CATALYST IN KELANTAN, 1909-1941

Siti Fathihah binti Abd Latif*

Mahani Musa**

Bahagian Sejarah, Pusat Pengajian Ilmu Kemanusiaan (PPIK)

Universiti Sains Malaysia (USM), Malaysia

Abstrak

Makalah ini bertujuan meneliti usaha dan inisiatif yang diambil oleh masyarakat tempatan dalam memajukan aspek pendidikan di negeri Kelantan sehingga tahun 1941. Dasar pendidikan yang direncanakan oleh British di negeri itu amat jelas dikawal oleh matlamat kolonialisme iaitu keuntungan ekonomi namun pada masa yang sama, perlu memastikan kestabilan politik bagi memastikan matlamat tersebut tercapai. Pendidikan yang diberikan kepada anak negeri hanyalah bertujuan untuk mengekalkan mereka dalam pekerjaan yang ditinggalkan oleh nenek moyang mereka manakala pendidikan Inggeris hanya dibolot oleh anak golongan elit supaya mereka kembali berkhidmat dalam pentadbiran negeri dan menjadi penyokong kepada imperialisme British. Menyedari kekangan-kekangan ini, orang tempatan tampil menggerakkan pelbagai inisiatif untuk memajukan pendidikan di negeri itu. Makalah ini membincangkan usaha dan inisiatif yang diambil oleh masyarakat Melayu di Kelantan khususnya golongan intelektual, pegawai Melayu, dan Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu (MAIK) dalam menggerakkan dan memajukan pendidikan di negeri tersebut. Kajian ini menggunakan kaedah kualitatif yang melibatkan pengumpulan dan penilaian data daripada sumber-sumber primer yang diperolehi daripada Arkib Negara Malaysia, Perpustakaan Negara Malaysia, Perpustakaan MAIK dan Perpustakaan Hamzah Sendut, Universiti Sains Malaysia. Dapatan kajian mendapati bahawa selain pihak British, masyarakat tempatan telah memainkan peranan penting sebagai penggerak kepada perkembangan pendidikan di Kelantan sebelum Perang Dunia Kedua melalui pelbagai usaha seperti permohonan membuka sekolah baharu, mewakafkan tanah untuk tapak sekolah, membina sekolah baharu secara bergotong royong, membuka sekolah rakyat, membincangkan isu berkaitan pendidikan melalui akhbar dan majalah, serta melaksanakan pembaharuan pendidikan yang diterajui oleh pegawai Melayu Kelantan dan MAIK sebagai organisasi tempatan Kelantan.

Kata kunci: Pendidikan, Kelantan, British, Masyarakat Tempatan, MAIK

Abstract

This paper aims to examine the efforts and initiatives taken by the local community to develop the educational aspect of the state of Kelantan until 1941. The educational policies designed by the British are directed to achieve the colonial goal, which are economic gains. In order to achieve the goal, they need to ensure the political stability of the state. The education for the locals is aim to retain them in the traditional work field following the footsteps of the ancestors while English education provided to the children of the elite members of society was for them to serve in state administration and became supporters of British Imperialism. Realizing these constraints, locals came forward to mobilize various initiatives to develop the state's education system further. This paper discusses the Malay communities' efforts and initiatives in Kelantan, especially intellectuals, Malay officers, and

Kelantan Islamic Religious and Malay Customs Council (MAIK) in propelling and developing education in the state. This study uses qualitative methods involving data collection and evaluation from primary sources obtained from the National Archives of Malaysia, National Library of Malaysia, MAIK Library, and Hamzah Sendut Library of Universiti Sains Malaysia. The findings of the study found that apart from the British, the local community has played a vital role to drive the development of education in Kelantan before the Second World War through various efforts such as applications to open new schools, endow land for school sites, collaboratively build new schools, opening people's schools, discussing issues related to education through newspapers and magazines, as well as implementing educational reformation led by Kelantan Malay officers and MAIK as local organizations in Kelantan.

Keywords: *Education, Kelantan, British, Local Community, MAIK*

Pengenalan

Pengenalan sistem pendidikan oleh pihak British banyak banyak mengubah landskap pendidikan di tanah jajahan.¹ Di Tanah Melayu, pertama kali British mula terlibat dalam pendidikan ialah berikutan pengenalan Laporan Wooley pada tahun 1870.² Bermula dari tahun tersebut, usaha bagi membangunkan pendidikan terutamanya pendidikan vernakular mula dilaksanakan oleh British. Walau bagaimanapun, pengkaji seperti Awang Had Salleh, D. D. Cheliah, Philip Loh Fook Seng, Hussien Hj. Ahmad dan Ibrahim Saad menegaskan dasar pendidikan yang dilaksanakan oleh British pada peringkat awalnya adalah semata-mata untuk memastikan kestabilan politik serta keuntungan ekonomi berpihak kepada mereka.³ Malah dasar pendidikan British terhadap orang Melayu dibezakan antara masyarakat atasan dan bawahan bahkan penyediaan pendidikan Inggeris dan vernakular Melayu juga dikawal sepenuhnya oleh British sebagaimana ulasan Tan Yao Sua dan Santhiram R. Raman.⁴ Dasar pendidikan yang kelihatan bersifat pecah dan perintah ini memperlihatkan dilema British selaku pihak pelindung di Tanah Melayu yang terpaksa memenuhi tuntutan kemanusiaan, namu pada masa yang sama perlu mengehendak mobilisasi sosial dan ekonomi daripada pencapaian pendidikan yang dikhuatiri boleh menjejaskan kedudukan British di Tanah Melayu.⁵

Perkembangan yang sama turut berlaku di Kelantan apabila British mula menguasai negeri tersebut pada tahun 1909. Sebelum Perang Dunia Kedua tercetus, British menguruskan pendidikan di negeri tersebut dengan tujuan untuk memastikan kestabilan politik yang bermaksud keuntungan pertanian dapat dimaksimumkan daripada negeri tersebut. Namun, sehingga tahun 1941, British juga terpaksa berhadapan dengan masyarakat tempatan sebagai satu 'kuasa' yang sentiasa menuntut kemajuan dalam aspek pendidikan bagi kepentingan masyarakat dan negeri Kelantan. Usaha serta inisiatif yang diambil oleh masyarakat tempatan yang dibahagikan kepada beberapa golongan iaitu masyarakat setempat, golongan intelektual Kelantan, pegawai Melayu serta organisasi tempatan membuktikan bahawa masyarakat tempatan memainkan peranan yang penting dalam dalam menggerakkan dan membangunkan pendidikan di negeri tersebut sehingga tahun 1941.

Pentadbiran dan Dasar British Terhadap Pendidikan di Kelantan sehingga 1941

Kehadiran British di Kelantan yang bermula pada tahun 1909 telah membawa perubahan kepada aspek pentadbiran dan kehidupan masyarakat tempatan. Bagi Shahril Talib, polisi British berkaitan tanah dan pendidikan di Kelantan merupakan dua aspek yang paling memberikan impak kepada masyarakat Melayu di negeri tersebut.⁶ British, dalam hal ini, masih meneruskan perjalanan sekolah vernakular Melayu yang dibentuk sewaktu pentadbiran Penasihat Siam, W. A. Graham. Walau bagaimanapun, terdapat beberapa perubahan yang dilakukan British, antaranya, tempoh pendidikan rendah dikurangkan daripada empat tahun kepada tiga tahun sahaja. Subjek yang diajar masih tertumpu kepada kebolehan 3M (membaca, mengira dan menulis).

Selain pendidikan di sekolah vernakular Melayu, pihak British juga menyediakan kelas bahasa Inggeris kepada kerani Melayu yang berkhidmat dengan kerajaan British serta kelas bagi anak-anak diraja Kelantan.⁷ Bagi kelas untuk anak-anak diraja Kelantan pula pembelajaran Inggeris dijalankan bagi membolehkan mereka menjawat jawatan kerani kelak.⁸ Pada masa yang sama pengajian agama di Masjid Kota Bharu juga diteruskan seperti sebelumnya dengan ulama tempatan sebagai tenaga pengajar.⁹ Pihak British juga turut membenarkan penubuhan sekolah swasta di Kelantan yang menyaksikan sekolah Inggeris pertama untuk pelajar perempuan di Kota Bharu ditubuhkan pada tahun 1919 bawah kendalian tenaga pengajar dari luar, Mrs. Pereira.¹⁰ Bagi memantau perkembangan sekolah-sekolah bukan kerajaan ini, pada tahun 1930 Enakmen Pendaftaran Sekolah, No 26 dilaksanakan.¹¹

Sebagai salah satu langkah pembirokrasian pentadbiran, British turut memperkenalkan jawatan baharu dalam pentadbiran pendidikan Kelantan. Pada tahun 1911, jawatan Guru Pelawat diperkenalkan bagi menyelia pentadbiran sekolah, guru-guru serta melaporkan perkembangan sekolah kerajaan terutamanya kepada Penasihat British. Hanya guru-guru yang bertugas di Kota Bharu sahaja diletakkan di bawah seliaan Guru Pelawat, manakala pemantauan guru dan pengurusan bangunan sekolah di daerah-daerah lain seperti di Pasir Putih dan Ulu Kelantan diletakkan di bawah tanggungjawab Pegawai Daerah. Pada tahun 1928 juga jabatan pendidikan negeri telah ditubuhkan dan maktab perguruan bagi melatih guru turut dibangunkan di Kelantan pada tahun 1929.¹² Selain Guru Pelawat, antara jawatan lain yang diperkenalkan semasa pentadbiran British ialah Penguasa Pelajaran Negeri Kelantan pada tahun 1931. Jawatan ini, walau bagaimanapun, dimansuhkan pada 1932 dan digantikan dengan jawatan Inspektor Sekolah-sekolah Melayu.

Tidak dapat dinafikan bahawa tumpuan terhadap pendidikan vernakular oleh British telah membawa pertambahan bilangan sekolah tersebut di Kelantan sebagaimana yang ditunjukkan dalam jadual di bawah:

Jadual 1: Bilangan sekolah vernakular Melayu di Kelantan, 1910-1934

Bil.	Tahun	Bil. Sekolah
1	1910	4
2	1915	11
3	1920	18
4	1924	24*
5	1930	60
6	1935	58

* Bagi sekolah di Kota Bharu sahaja
(Diubahsuai daripada *K. A. R.* 1910, 1915, 1920, 1924, 1930, 1936)

Berdasarkan kepada Jadual 1, pertambahan bilangan sekolah menunjukkan telah berlaku perkembangan positif dalam aspek pendidikan di Kelantan terutamanya pendidikan vernakular walaupun ianya telah bermula sejak tahun 1905. Namun persoalannya adakah pihak British menjadi satu-satunya pihak yang bertanggungjawab dalam mengembangkan pendidikan di Kelantan sebelum tercetusnya Perang Dunia Kedua? Hal ini berkait rapat dengan konflik kepentingan kuasa tersebut selaku pihak kolonial di Tanah Melayu dengan matlamat ekonomi yang mendasari kolonialisme British di Kelantan yang sudah tentu mempengaruhi perancangan pendidikan di negeri tersebut. Shahril Talib, dalam hal ini, mengakui sumbangan pihak British dalam memperkembangkan pendidikan termasuk pendidikan vernakular di Kelantan namun melihat pendidikan tersebut masih bertujuan untuk mengekalkan masyarakat Melayu dalam status sosioekonomi yang sama.¹³ Dasar pendidikan vernakular Melayu oleh pihak British di Kelantan dalam tempoh tersebut ternyata hanya berlegar kepada usaha untuk menjadikan Kelantan sebagai negeri pengeluar sumber makanan. Justeru, bentuk pendidikan yang dijalankan British masih bersifat selektif dan hanya pada peringkat asas sahaja. Niat dan tujuan British ini jelas kelihatan dalam laporan tahunan 1930 sebagaimana petikan di bawah:

At the same time the central fact to be borne in mind as regards educational policy is that Kelantan is an agricultural State and that the future economic prosperity and happiness of its people will turn largely on the maintenance of the State as an agricultural unit and of its people as an agricultural people. As has been said elsewhere, Kelantan might well become the granary of Malaya. Rather is it to be desired that the peasant be equipped mentally to carry out the work of his forefathers more efficiently and with better results (...) and the removal of illiteracy and the teaching of elementary agricultural must be the aim and object of all vernacular schools.¹⁴

Pendidikan oleh British di Kelantan bertujuan sekadar menerapkan nilai-nilai seperti kebersihan, kerajinan dan menepati masa selain menghapuskan buta huruf dalam kalangan pelajar.¹⁵ Dengan tujuan yang terhad ini tidak menghairankan apabila sehingga tahun 1932, hanya terdapat sebuah sekolah vernakular Melayu di Banggol, Kota Bharu yang menyediakan pengajian hingga darjah 5 iaitu pengajian tertinggi vernakular di Tanah Melayu. Dalam masa yang sama penekanan sangat diberikan terhadap subjek pertanian selaras dengan hasrat menjadikan Kelantan sebagai negeri pertanian. Bagi mencapai hasrat tersebut, British berusaha menyediakan kebun dan tapak sawah padi di sekolah vernakular di Kelantan.

Hasilnya, pada tahun 1932 sahaja sebanyak 46 kebun sayuran, 38 sawah padi disediakan di sekolah dengan kerjasama daripada Jabatan Pertanian Kelantan.¹⁶ Selain pertanian, subjek penternakan dan pertukangan terutamanya pertukangan bot, pembuatan jala turut diberi keutamaan bagi sekolah-sekolah di kawasan persisiran pantai.

Pendidikan yang disediakan oleh pihak British di Kelantan juga bersifat selektif apabila tumpuan lebih diberikan kepada golongan elit. Hal ini bagi memudahkan British menghasilkan golongan birokrat elit Melayu yang akan memainkan peranan sebagai penghubung antara British dan masyarakat bawahan di negeri itu.¹⁷ Sebagaimana juga pengalaman negeri-negeri Melayu lain yang berada di bawah pentadbiran British, pegawai 'kolar putih' inilah yang menjadi jentera penggerak bagi sebarang dasar dan polisi yang dirancang oleh British dalam pentadbiran negeri tersebut. Menurut Emerson, strategi yang dijalankan British di negeri-negeri Melayu seperti Kelantan sangat penting disebabkan jumlah pegawai Melayu yang ramai dalam pentadbiran.¹⁸ Menurut Shahril Talib, dasar pendidikan British yang bersifat selektif ini akhirnya melahirkan golongan birokratik yang terdiri daripada golongan Melayu elit Kelantan.¹⁹ Pandangan ini dapat dibuktikan apabila terdapat usaha British memberi peruntukan kewangan yang merangkumi perbelanjaan kelas bahasa Inggeris kepada anak raja yang diharapkan akan bekerja dalam pentadbiran British kelak. Kelas ini diajar oleh Mr. Jacob daripada Pejabat Audit dengan jumlah perbelanjaan pada tahun 1915 ialah sebanyak \$840 setahun.²⁰ Bagi pengajian di luar Kelantan pula, pada tahun 1910 sahaja, tiga orang anak raja telah melanjutkan pelajaran di *Malay College Kuala Kangsar (MCKK)*.²¹ Pendidikan dalam bidang teknikal pula memperlihatkan sekelompok 'promising youth of good parentage' dihantar melanjutkan pengajian di Sekolah Pertanian Serdang, Technical School of the Survey and Post and Telegraph Department, Jabatan Perhutanan dan Jabatan Kastam Negeri-negeri Melayu Bersekutu.²²

Meskipun kelihatan berjaya mengatur perancangan memajukan pendidikan anak negeri berdasarkan acuan mereka, berdasarkan bilangan sekolah vernakular darjah 5 sehingga 1941 yang hanya berjumlah sebuah, iaitu sekolah di Banggol dapatlah dirumuskan bahawa pihak British melakukannya secara sederhana agar tidak melahirkan lebih ramai cerdik pandai yang akan meninggalkan pekerjaan tradisi nenek moyang mereka iaitu pertanian, malah boleh bangkit mempersoalkan setiap tindakan British. Sikap orang Melayu yang prejudis terhadap pendidikan yang diperkenalkan oleh pihak British seringkali dijadikan alasan terhadap perkembangan yang perlahan ini. Namun penelitian terhadap dokumen-dokumen rasmi seperti laporan tahunan dan laporan tahunan pendidikan Kelantan memberikan jawapan yang berlainan. Dokumen-dokumen ini jelas menunjukkan masyarakat Kelantan tidak menolak pendidikan malah berusaha menggerakkan atau membina sekolah secara bergotong royong apabila permohonan untuk membuka sekolah baharu ditolak oleh pihak British.

Inisiatif yang Dilakukan oleh Masyarakat Tempatan Kelantan

Sebagaimana di negeri-negeri Melayu yang lain, pada peringkat awal pendidikan vernakular diperkenalkan, penerimaan masyarakat Melayu amat perlahan. Kerajaan British meletakkan isu penutupan serta kegagalan sekolah vernakular adalah disebabkan sikap prejudis orang Melayu yang terlalu terikat dengan adat dan budaya. Namun lama-kelamaan masyarakat Melayu telah menyedari kepentingan pendidikan serta keperluan menghantar anak-anak mengikuti pembelajaran di sekolah. Bahkan, pengkaji seperti William R. Roff menegaskan peranan golongan intelektual Melayu dalam meningkatkan kesedaran pendidikan dalam kalangan masyarakat tempatan semakin menonjol menjelang tahun 1920-an.²³ Lenore

Manderson mengaitkan kemajuan ini dengan peranan yang dimainkan oleh golongan berpendidikan Timur Tengah terutamanya Kaum Muda dalam meningkatkan kesedaran serta berusaha memantapkan pendidikan di Tanah Melayu termasuk kepada anak-anak perempuan.²⁴

Situasi yang sama juga berlaku di negeri Kelantan apabila pada peringkat awal, masyarakat tempatan masih bersifat pesimis terhadap pendidikan terutamanya pendidikan vernakular oleh British. Penolakan ini dapat dilihat melalui kegagalan ibu bapa memastikan kehadiran secara tetap anak-anak ke sekolah bahkan masalah ini membawa kepada penutupan beberapa buah sekolah vernakular Melayu yang dibina.²⁵ Sekolah vernakular Melayu pertama yang ditutup ialah sekolah di Lundang, Kelantan pada tahun 1914 disebabkan masalah kekurangan bilangan pelajar.

Walau bagaimanapun, menjelang tahun 1920-an, terdapat perubahan sikap ibu bapa terhadap pendidikan anak-anak. Sejak tahun tersebut, masalah keciciran ke sekolah, peratus kehadiran yang rendah serta penutupan sekolah mula berkurangan. Hal ini dapat dibuktikan apabila Penasihat British, A. F. Worthington memperakui bahawa dalam tahun 1920-an, undang-undang bagi mewajibkan ibu bapa menghantar anak-anak ke sekolah sudah tidak diperlukan lagi. Hal ini kerana peratusan kehadiran pelajar terutamanya di kawasan bandar sangat memuaskan dan undang-undang ini mungkin hanya terpakai bagi masyarakat luar bandar dan terpencil di Kelantan.²⁶ Lebih menarik lagi apabila Worthington menyebut sekolah di Kelantan tidak ditutup seperti di negeri-negeri Melayu yang lain sewaktu musim padi tiba meskipun kehadiran pelajar sedikit terjejas pada tempoh tersebut.²⁷ Namun apa yang mengejutkan ialah laporan tahunan 1937 turut menyebut bahawa ketetapan peraturan hadir ke sekolah tersebut juga tidak dapat dilaksanakan sepenuhnya memandangkan pihak British sendiri tidak mampu menyediakan sekolah bagi kesemua pelajar lelaki yang layak hadir ke sekolah.²⁸

Komitmen masyarakat tempatan Kelantan bagi membangunkan pendidikan anak tempatan sebelum teretusnya Perang Dunia Kedua sebenarnya semakin boleh diukur dari segi jumlah permohonan penubuhan sekolah. Permohonan tersebut dilakukan oleh penduduk kampung melalui pemimpin tempatan seperti ketua kampung yang akan menyampaikan permohonan tersebut kepada pegawai seperti Guru Pelawat. Penelitian terhadap surat permohonan sekolah serta laporan tahunan mendapati bahawa pihak British terpaksa menolak beberapa kali permohonan tersebut disebabkan kekangan kewangan meskipun British mengakui bahawa beberapa sekolah terutamanya sekolah di Kota Bharu menghadapi masalah lebihan pelajar.²⁹ Bahkan, masalah kewangan ini turut menjejaskan usaha bagi mendapatkan guru terlatih untuk berkhidmat di sekolah vernakular Melayu Kelantan. Keadaan ini memaksa British meminjam dua orang guru terlatih daripada Negeri-negeri Melayu Bersekutu (NNMB). Pada tahun 1934, hanya terdapat 12 orang guru terlatih berbanding 127 jumlah guru yang mengajar di sekolah vernakular Melayu Kelantan.³⁰

Ekoran penolakan permohonan pembinaan sekolah baharu oleh pihak British, masyarakat Melayu di Kelantan mula mengambil inisiatif sendiri untuk memajukan aspek pendidikan dalam kalangan anak negeri. Antara usaha yang dijalankan adalah membina sendiri bangunan sekolah secara bergotong royong, menyediakan atau mewakafkan tapak bagi pembinaan sekolah serta memberi sumbangan untuk menyediakan bahan pengajaran. Pihak British, dalam hal ini, hanya bertanggungjawab menyediakan guru dan dalam kes tertentu, hanya perlu memberikan sedikit bantuan kewangan bagi pembinaan sekolah.³¹ Inisiatif membina sendiri sekolah dilakukan memandangkan hanya sekolah di Kota Bharu

dan Pasir Putih sahaja yang menggunakan bangunan kerajaan sebagai sekolah. Penguasa Pelajaran Kelantan 1931, H. R. Carey turut menyatakan rasa kagum terhadap kesungguhan masyarakat tempatan Kelantan membina sekolah dan memperbesarkan sekolah. Inisiatif ini diambil memandangkan hanya \$500.00 diperuntukkan daripada perbelanjaan negeri bagi pembinaan sekolah pada tahun tersebut. Melalui usaha penduduk tempatan, sebanyak 16 buah sekolah baharu telah dibina dan tujuh buah sekolah yang sedia ada telah diperbesarkan saiznya.³² Sumbangan yang diberikan masyarakat tempatan ini turut diperkatakan oleh Penasihat Kelantan, G. A. de C. de Moubray dalam laporan tahunan 1936. Menurut beliau, terdapat sekolah yang dibina dengan sumbangan 'orang kaya' sebanyak \$ 3000.00, bahkan dalam kes yang berasingan, penduduk kampung turut membantu menghasilkan bata untuk membina dinding dan lantai sekolah. Sikap ambil berat ini, menurut Moubray, membuktikan kesedaran terhadap pendidikan dalam kalangan masyarakat Kelantan telah menjadi semakin baik sejak tahun 1920-an.³³

Selain usaha membina sekolah baharu, masyarakat tempatan turut berperanan sebagai penggerak kepada pembinaan sekolah rakyat (Melayu) di Kelantan setelah permohonan menubuhkan sekolah kerajaan ditolak oleh British. Bangunan sekolah rakyat dibina secara gotong-royong manakala gaji guru dibayar melalui kutipan yuran pelajar. Dalam satu kes di Kampung Keteril, permohonan sekolah oleh masyarakat kampung tersebut pada tahun 1912 telah ditolak oleh Guru Pelawat disebabkan masalah kewangan. Oleh kerana sehingga tahun 1915 sekolah masih lagi belum dibangunkan, penduduk kampung akhirnya berpakat membina sendiri sekolah dan menyediakan guru bagi sekolah tersebut.³⁴ Pemberian tanah oleh masyarakat tempatan bagi sebagai tapak sekolah melancarkan proses pembinaan sekolah tersebut.³⁵ Menariknya, kaum wanita juga tidak terkecuali dalam usaha ini apabila turut memberikan bantuan dalam bentuk kewangan dan tanah mereka sebagai tapak untuk pembinaan sekolah.³⁶ Penubuhan sekolah rakyat tersebut membuktikan kesediaan masyarakat tempatan menubuhkan sekolah meskipun tanpa bantuan kerajaan.³⁷ Namun disebabkan bilangan pelajar sekolah rakyat yang semakin meningkat dan belanja mengurus juga semakin tinggi, serta pelajar tidak berkemampuan membayar yuran, terdapat beberapa kes penduduk setempat membuat permohonan agar sekolah rakyat diambilalih oleh kerajaan dan dijadikan sebagai sekolah vernakular Melayu kerajaan. Hanya apabila menjadi sekolah kerajaan, pelajar dapat menikmati yuran percuma serta kelengkapan seperti buku yang disediakan oleh kerajaan negeri. Kesungguhan masyarakat tempatan dan pentadbir sekolah rakyat memastikan pendidikan terus diberikan kepada anak tempatan jelas kelihatan apabila mereka sanggup menyerahkan sekolah serta pengurusannya kepada pihak British.³⁸ Inisiatif- inisiatif yang diambil membuktikan bahawa gerakan kepada penambahbaikan pendidikan di negeri tersebut daripada masyarakat tempatan Kelantan sendiri. Bahkan, masyarakat tempatan Kelantan juga turut didorong oleh golongan intelektual Melayu Kelantan yang turut menyuarakan pandangan serta menggerakkan usaha ke arah pendidikan yang lebih baik di Kelantan.

Peranan Golongan Intelektual Melayu Kelantan dalam Perkembangan Pendidikan Kelantan

Selain penglibatan masyarakat tempatan, golongan intelektual Melayu Kelantan turut sama menjadi pencetus kepada usaha memajukan pendidikan negeri Kelantan. Golongan intelektual ini mempunyai latar belakang pendidikan yang pelbagai sama ada pendidikan Melayu, Inggeris dan juga mereka yang mendalami pendidikan agama. Secara umumnya, golongan intelektual ini mempunyai kedudukan dan kehormatan yang tinggi dalam kalangan masyarakat. Dalam aspek pekerjaan pula, golongan intelektual ini terlibat dalam pentadbiran kerajaan, kewartawanan, penulisan, kemasyarakatan dan pendidikan. Kebangkitan golongan

intelektual ini membolehkan isu pendidikan diketengahkan kepada masyarakat dan pihak British. Dalam isu pendidikan anak perempuan misalnya, selain daripada seruan Kaum Muda supaya ibu bapa Melayu turut menghantar anak-anak perempuan ke sekolah, gerakan bagi membangunkan pendidikan wanita ini juga dilakukan oleh golongan intelektual Melayu Kelantan. Gesaan ini, misalnya, dimuatkan dalam majalah terbitan negeri Kelantan seperti *Al-Kamaliah* dan *Kenchana*. Artikel bertajuk 'Ikhtiar tambahkan mutu kaum ibu' yang dikeluarkan dalam majalah *Kenchana*, bilangan 3 menggesa agar pihak kerajaan mempertimbangkan penubuhan sekolah bagi anak-anak perempuan. Syor tersebut juga menyentuh mengenai keperluan pendidikan agama yang harus disertakan dalam pengajian pelajar perempuan selain subjek asas seperti bahasa, matematik dan subjek pengurusan rumah tangga dan jahitan.³⁹

Galakan terhadap pendidikan wanita yang dilakukan oleh golongan intelektual ini telah menyumbang kepada kesedaran tinggi dalam kalangan ibu bapa terhadap pendidikan anak perempuan mereka. Dalam pendidikan vernakular Melayu misalnya, kadar kemasukan pelajar wanita semakin meningkat sejak tahun 1930-an. Pada tahun 1934 misalnya, hanya 245 orang pelajar perempuan di sekolah Melayu namun angka ini meningkat kepada 500 orang pada tahun 1938. Kesungguhan ibu bapa menghantar anak perempuan ke sekolah serta gesaan daripada golongan intelektual Melayu melalui majalah telah memberi tekanan kepada British terus mempertingkatkan kualiti pendidikan kepada anak perempuan Melayu Kelantan. Hasilnya, pada tahun 1936, sekolah vernakular Melayu perempuan pertama telah dibina di Kota Bharu. Hal ini menurut Moubray, berlaku disebabkan golongan Melayu sedar bahawa kemajuan negeri tidak harus bersifat berat sebelah dan hanya menumpukan kepada anak-anak lelaki semata-mata. Bahkan kesedaran terhadap pendidikan semakin terserap dalam kalangan masyarakat luar bandar di Kelantan.⁴⁰

Selain pendidikan untuk anak perempuan, golongan intelektual Melayu Kelantan juga bertanggungjawab dalam menggesa British menubuhkan sekolah Inggeris di Kelantan. Menurut Nik Mohamed Nik Mohd Salleh, gesaan daripada golongan intelektual Melayu Kelantan agar British turut menyediakan sekolah Inggeris dilakukan memandangkan dalam tempoh 1920-an hanya Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAIK) dan sekolah swasta yang menyediakan pendidikan Inggeris kepada anak tempatan.⁴¹ Sejak tahun 1927, British menjanjikan penubuhan sekolah Inggeris bagi memenuhi permintaan masyarakat Kelantan namun tertangguh disebabkan tumpuan British kepada pendidikan vernakular Melayu yang dirasakan lebih praktikal dalam menjadikan Kelantan sebagai negeri pertanian serta lebih ramai masyarakatnya terlibat dalam aktiviti pertanian.⁴² Hasil desakan berterusan oleh golongan intelektual Melayu, akhirnya pada tahun 1936, *Ismail English School* ditubuhkan.

Golongan intelektual Melayu Kelantan turut membangkitkan isu berkaitan pengajian tinggi dalam kalangan anak-anak tempatan Kelantan melalui medium penerbitan seperti surat khabar dan majalah. Pemilihan media cetak ini bersesuaian dengan pandangan Khoo Kay Kim yang berpendapat akhbar dan majalah tempatan merupakan satu platform bagi golongan yang lebih lantang bersuara dan kritis untuk membincangkan perkembangan Tanah Melayu serta kesannya kepada masyarakat sama ada dalam skop negeri mahupun Tanah Melayu keseluruhannya. Pemikiran yang dizahirkan dalam penulisan ini juga mampu disalurkan kepada masyarakat umum bagi memberikan pengetahuan dan kesedaran terhadap satu-satu isu yang berlaku.⁴³ Isu pengajian tinggi diperkenalkan oleh pengarang majalah *Pengasuh* apabila menjelaskan tujuan pembiayaan pengajian MAIK adalah bagi memberi peluang kepada pelajar menyambung pengajian tinggi di luar negara dan kembali berkhidmat

di Kelantan. Dalam tahun 1921, MAIK telah menghantar lima orang pelajar ke *MCKK* dengan harapan pelajar ini akan menyambung pengajian tinggi di Mesir atau England.⁴⁴ Selain itu, melalui majalah tersebut juga, barisan pengarang *Pengasuh* menyuarakan hasrat agar pihak British memberi peluang untuk anak tempatan mendapatkan pendidikan pengajian tinggi. Hasil desakan tersebut, pada tahun 1926, Nik Ahmad Kamil bin Hj Nik Mahmud dihantar mengikuti pengajian undang-undang di Bristol University dan Lincoln's Inn melalui pembiayaan biasiswa kerajaan negeri.⁴⁵

Golongan intelektual Melayu Kelantan terus menggunakan akhbar dan majalah bagi mengupaskan mengenai penubuhan institusi pengajian di Kelantan sendiri. Dalam konteks ini idea penubuhan kolej telah dibincangkan dalam *Pengasuh* sejak tahun 1920-an lagi dengan mengusulkan cadangan bahawa, selain kerajaan dan MAIK, masyarakat tempatan juga boleh membiayai perbelanjaan untuk membina kolej di Kelantan. Abdul Kadir Adabi turut mengutuskan surat kepada Sultan Ismail pada Mac 1923, bagi menyatakan idea beliau berkaitan penubuhan kolej di Kelantan dan universiti di Tanah Melayu.⁴⁶ Majalah *Kenchana* yang diusahakan oleh Asa'ad Shukri bin Haji Muda turut melaungkan idea penubuhan kolej ini dalam tahun 1930 melalui artikel bertajuk "Kolej, kolej, kolej di Kelantan".⁴⁷ Selain *Kechana*, sejak 1936 majalah *Al Hikmah* yang berpusat di Kota Bharu menjadi akhbar yang paling lantang menyokong cadangan penubuhan universiti di Tanah Melayu. Cadangan penubuhan universiti tersebut bagaimanapun ditentang oleh sebilangan golongan intelektual dan dimuatkan dalam majalah *Pengasuh*. Golongan yang menentang berpendapat masyarakat Tanah Melayu belum bersedia untuk mempunyai universiti, masalah kewangan bagi melanjutkan pengajian, pengangguran selepas tamat pengajian serta tumpuan yang seharusnya diberikan bagi menambah baik kualiti pendidikan sekolah.⁴⁸ Perdebatan tentang isu penubuhan universiti ini membawa kepada perbincangan oleh pihak British pada tahun 1939 sehingga terlahirnya McLean Report 1939. Walau bagaimanapun, rancangan penubuhan universiti melalui gabungan Raffles College dan College of Medicine tidak dapat dilaksanakan disebabkan Perang Dunia Kedua yang tercetus.⁴⁹ Meskipun sebelum Perang Dunia Kedua, berlakunya perbezaan pandangan mengenai kewujudan universiti dalam kalangan masyarakat Melayu Kelantan serta Tanah Melayu keseluruhannya, perdebatan ini telah berjaya membuka mata masyarakat Kelantan tentang kepentingan mempunyai sebuah universiti. Pendedahan mengenai isu pendidikan oleh golongan intelektual Melayu ini menggerakkan minat dan usaha yang lebih progresif oleh masyarakat keseluruhan. Hal ini sekali gus mendesak British mempertimbangkan cadangan serta seruan masyarakat Kelantan bagi memantapkan pendidikan negeri mereka. Sememangnya idea serta seruan yang dilaungkan oleh golongan intelektual Melayu Kelantan semakin berhasil apabila turut digerakkan oleh pegawai Melayu yang berkhidmat dalam pentadbiran negeri Kelantan. Kuasa serta pengaruh yang dimiliki oleh golongan ini membolehkan usaha ke arah pendidikan yang lebih baik kepada masyarakat tempatan Kelantan dapat dijayakan.

Usaha Pegawai Melayu dalam Mentadbir Pendidikan Negeri Kelantan

Pegawai Melayu yang berkhidmat dalam pentadbiran pendidikan kerajaan negeri juga merupakan kelompok yang bertanggungjawab dalam memastikan perkembangan pendidikan negeri Kelantan. Kedudukan sebagai pegawai Melayu membolehkan mereka mempunyai kuasa bagi mengatur serta merencanakan pendidikan negeri. Antara individu terawal yang menyumbang ke arah penambahbaikan pendidikan Kelantan ialah Dato' Bentara Luar, Mohamad Ghazali Ariffin. Penglibatan Mohamad Ghazali dalam pendidikan Kelantan bermula selepas menjadi Guru Besar di sekolah vernakular Melayu pertama Kelantan di Kota Bharu pada tahun 1904 di Kota Bharu.⁵⁰ W. A. Graham meletakkan Mohamad Ghazali

sebagai individu penting yang bertanggungjawab terhadap perkembangan sekolah. Beliau dikatakan bertanggungjawab memberi galakan kepada ibu bapa untuk menghantar anak-anak mereka ke sekolah. Hasil galakan ini dikatakan pada tahun 1907, jumlah pelajar yang hadir ke sekolah adalah adalah agak tinggi iaitu seramai 83 orang.⁵¹

Mohamad Ghazali terus menggiatkan usaha dalam pendidikan negeri Kelantan sewaktu kolonialisme British apabila mula memegang jawatan sebagai Guru Pelawat sejak tahun 1911. Pada peringkat awal memegang jawatan Guru Pelawat, Mohamad Ghazali turut merancang serta menyediakan bahan bagi pengajaran di sekolah serta memantau guru di Kota Bharu dan Pasir Putih. Fokus Mohamad Ghazali dalam menjalankan tugas dalam pendidikan Kelantan juga semakin baik apabila melepaskan jawatan majistret pada tahun 1920, satu jawatan yang dipegang beliau pada tahun 1919 kerana ingin menumpukan perhatian kepada perkembangan pendidikan. Melalui jawatan Guru Pelawat, Mohamad Ghazali bukan sahaja memantau perkembangan sekolah dan guru bahkan menjadi penghubung antara masyarakat tempatan dan kerajaan British di Kelantan. Hal ini disebabkan permohonan bagi pembinaan sekolah dilakukan melalui Guru Pelawat dan segala penilaian berkaitan dibincangkan di peringkat negeri melalui Guru Pelawat. Di bawah pentadbiran beliau sehingga tahun 1928, sebanyak 68 buah sekolah vernakular berjaya ditubuhkan yang menempatkan seramai 3, 757 orang pelajar.⁵²

Seorang lagi pegawai Melayu yang penting dalam merencanakan pendidikan Kelantan ialah Tengku Mahmood Mahyiddeen. Tengku Mahmood Mahyiddeen menerajui jabatan pendidikan Kelantan sebagai Inspektor Sekolah-sekolah Melayu bermula pada 1 Jun 1933.⁵³ Pelantikan Tengku Mahmood dalam pentadbiran pendidikan berasaskan kepada beberapa faktor. Latar belakang keluarga beliau iaitu daripada golongan kerabat diraja Patani dan Kelantan serta pendidikan agama Islam, Melayu, Siam dan Inggeris Tengku Mahmood membolehkan beliau merancang hala tuju pendidikan Kelantan.⁵⁴ Tengku Mahmood juga mempunyai hubungan baik dengan pegawai Inggeris disebabkan hubungan perniagaan antara beliau dan kerajaan British.⁵⁵ Pelantikan Tengku Mahmood tepat pada waktunya dan usaha beliau dalam pendidikan Kelantan turut diiktiraf oleh Inspector of School Singapore dan Labuan yang melakukan lawatan pada April 1936:

Tengku Mahmood Mahyiddeen has shown unusual initiative and a grasp of essential, unusual in one who has not received special training in in teaching. I was greatly struck with some of his improvement on the records and forms used elsewhere. I constantly came across not merely indications of his special interest in his work but also innovations due to the alert and fertile mind.⁵⁶

Reformasi pendidikan yang dijalankan oleh Tengku Mahmood sejak memegang pentadbiran pendidikan telah meletakkan beliau sebagai pegawai Melayu tempatan yang berperanan penting dalam kemajuan pendidikan Kelantan. Beberapa pembaharuan yang dilakukan oleh Tengku Mahmood dapat diteliti dalam aspek pemantapan guru, pendidikan wanita dan pendidikan Inggeris di Kelantan. Bagi mentadbir pendidikan Kelantan, Tengku Mahmood terlebih dahulu menimba ilmu mengenai pengurusan pendidikan di Johor. Mulai 8 Julai 1933 hingga 4 Ogos 1933, beliau telah pergi ke Johor dan berada bawah Jabatan Pendidikan Johor. H. R. Cheeseman yang merupakan Ketua Jabatan Pendidikan Johor serta bekas guru beliau telah membimbing Tengku Mahmood sepanjang di Johor.⁵⁷ Melalui pengalaman tersebut, Tengku Mahmood sedar bahawa bagi mencapai tahap pendidikan yang tinggi, pengurusan guru dan sekolah seharusnya ditambahbaik. Bagi melaksanakannya, pada tahun 1935 sekolah Melayu Kelantan dibahagikan kepada tujuh kumpulan dan diketuai oleh seorang guru kumpulan. Guru kumpulan bertanggungjawab bagi melawat serta melaporkan perkembangan

sekolah kepada Inspektor Sekolah Melayu. Selain itu jawatan Guru Besar dan Penolong Pemeriksa Sekolah juga diwujudkan.

Tengku Mahmood terus menggerakkan usaha memantapkan kualiti guru-guru Melayu Kelantan apabila pada tahun 1933, beliau memperkenalkan dan mewajibkan guru-guru menghadiri *Normal Class* iaitu kelas bagi guru-guru yang diajar oleh guru Melayu yang mendapat latihan dari *Sultan Idris Training College (SITC)*. Sejak tahun 1934, *Normal Class* ini diadakan pada hari Sabtu di beberapa daerah. *Normal Class* ini dibahagikan kepada dua kelas iaitu *Junior Class* dan *Senior Class*. Silibus bagi *Junior Class* adalah seperti tahun dua pengajian di *SITC* manakala *Senior Class* mempunyai silibus seperti tahun 3 di *SITC*. Pendekatan Tengku Mahmood ini bagi memastikan lebih ramai guru terlatih di sekolah Melayu dan tidak menjadikan masalah kewangan sebagai penghalang kepada kemajuan guru Melayu Kelantan. Meskipun hanya segelintir guru dihantar mendapatkan pendidikan di luar Kelantan, Tengku Mahmood menggunakan pengalaman guru-guru Melayu Kelantan lepasan *SITC* untuk mengajar guru-guru tidak terlatih. Pengenalan *Normal Class* membuahkan hasil apabila terdapat tiga guru dari *Senior Class* dan 13 guru dari *Junior Class* yang lulus peperiksaan pada tahun 1935 sekali gus menambahkan bilangan guru terlatih di sekolah Melayu di Kelantan.⁵⁸ Kesungguhan Tengku Mahmood bagi menyediakan guru terlatih juga terbukti apabila beliau mewujudkan Darjah Khas di Sekolah Melayu Padang Garong. Bagi pelajar yang tamat belajar sekolah vernakular dan berhasrat untuk menjadi guru pelatih (*Pupil Teacher*), mereka haruslah memasuki Darjah Khas dan menyelesaikan pengajian yang berlangsung selama setahun setengah.⁵⁹ Pendekatan yang diambil oleh Tengku Mahmood merupakan satu bukti kesedaran beliau mengenai kepentingan mengadakan lebih ramai guru terlatih agar pendidikan vernakular yang disediakan menjadi lebih baik sekali gus memantapkan kualiti pendidikan sekolah di Kelantan.

Kejayaan Tengku Mahmood dalam meningkatkan pendidikan Inggeris merupakan satu lagi bukti bahawa kemajuan pendidikan Kelantan digerakkan oleh pegawai Melayu. Sejak menjelang tahun 1920-an lagi, masyarakat tempatan Kelantan telah menunjukkan minat terhadap pendidikan Inggeris yang dilihat lebih teratur serta peluang pekerjaan terutamanya dalam jawatan pentadbiran rendah seperti kerani. Namun kos perbelanjaan yang tinggi yakni sebanyak \$40 sebulan bagi mendapatkan pendidikan Inggeris di luar Kelantan menyebabkan timbulnya gesaan bagi menubuhkan sekolah Inggeris di Kelantan sendiri.⁶⁰ Namun sehingga 1933, usaha bagi menubuhkan sekolah Inggeris kerajaan masih tidak dapat dilaksanakan. Perlantikan H. R. Carey sebagai Penguasa Pelajaran Kelantan pada tahun 1931 bertujuan bagi merancang penubuhan serta pengurusan sekolah Inggeris pertama Kelantan. Meskipun sudah membeli tapak sekolah, namun disebabkan masalah kewangan rancangan sekolah Inggeris tersebut dihentikan. Penekanan British di Kelantan ketika itu masih lagi kepada pendidikan vernakular Melayu yang mampu melahirkan lebih ramai pelajar yang akhirnya bekerja dalam bidang pertanian. Bagi pegawai British, pendidikan Inggeris kepada masyarakat tempatan merupakan satu polisi pendidikan yang perlu dilakukan secara berhati-hati dan hanya dinikmati oleh segelintir pelajar sahaja.⁶¹ Dasar pendidikan ini menyebabkan rancangan membina sekolah Inggeris di Kelantan tertangguh sehinggalah perlantikan Tengku Mahmood dalam pentadbiran pendidikan Kelantan.

Tengku Mahmood muncul sebagai pegawai Melayu yang paling aktif merancang penubuhan sekolah Inggeris di samping mendapat bantuan dan sokongan daripada Setiausaha Kerajaan, Dato' Seri Setia Raja, Nik Ahmad Kamil, Penasihat British A. C. Baker dan juga Pegawai Jajahan Kota Bharu, J.A. Harvey.⁶² Bagi merancang penubuhan sekolah Inggeris tersebut pada tahun 1935, Jawatankuasa Pelajaran Inggeris Negeri Kelantan telah ditubuhkan

dan dianggotai oleh empat individu di atas. Hasil usaha jawatankuasa tersebut maka pada 5 Januari 1936 *Ismail English School* telah ditubuhkan dengan 42 orang pelajar pertama.

Tengku Mahmood juga sangat lantang menyuarakan pandangan mengenai pendidikan anak-anak perempuan Melayu. Melalui surat bertarikh 8 Ogos 1931 yang dihantar kepada Penasihat Kelantan, yakni sebelum beliau menjadi Inspektor Sekolah-sekolah Melayu lagi, Tengku Mahmood menegur sikap ibu bapa yang mengahwinkan anak-anak perempuan pada usia yang muda sehingga mengabaikan hak mereka untuk mendapat pendidikan.⁶³ Kecenderungan Tengku Mahmood terhadap pendidikan anak perempuan ini juga bertambah apabila berada di Johor yang lebih maju dalam pendidikan kanak-kanak perempuan. Pengalaman di sana telah mencetuskan idea kepada beliau untuk menubuhkan sekolah Melayu Perempuan. Usaha Tengku Mahmood tercapai apabila pada tahun 1936, sekolah Melayu perempuan ditubuhkan di Kota Bharu dengan 95 pelajar pertama. Guru-guru perempuan juga dihantar ke Malay Women Training Centre di Melaka untuk meningkatkan jumlah guru perempuan terlatih.⁶⁴ Bagi terus memberikan pilihan pendidikan kepada anak perempuan, maka pada tahun 1937, sekolah Inggeris (Melayu) telah ditubuhkan dan mula beroperasi pada 19 Disember tahun 1937 di Jalan Merbau, Kota Bharu.⁶⁵ Meskipun kritikan diterima mengenai sekolah Inggeris perempuan tersebut yang dikatakan hanya memberi peluang kepada anak golongan bangsawan, elit Melayu dan golongan berpendapatan tinggi, serta rendah dari segi kualiti kerana hanya menekankan subjek pengurusan rumah tangga bagi menyediakan pelajar menjadi isteri-isteri kepada pegawai Melayu yang berkhidmat dengan kerajaan British,⁶⁶ Tengku Mahmood masih berusaha memastikan pendidikan yang diberikan merupakan yang terbaik. Bagi subjek bahasa Inggeris, misalnya, beliau mewajibkan subjek tersebut diajar selama setengah jam setiap hari di sekolah Inggeris perempuan tersebut. Reformasi pendidikan yang dijalankan oleh Tengku Mahmood yang terpaksa berdepan dengan reaksi masyarakat tempatan, dasar pendidikan British yang bermatlamatkan ekonomi serta peruntukan perbelanjaan pendidikan yang sedikit (hanya 2% daripada keseluruhan perbelanjaan negeri) memperlihatkan kesungguhan Tengku Mahmood sebagai pegawai Melayu yang menggerakkan pendidikan Kelantan sehingga sebelum Perang Dunia Kedua.⁶⁷ Tugas serta tanggungjawab yang digalas oleh pegawai Melayu dalam memantapkan pendidikan anak tempatan turut sama dikongsi oleh MAIK selepas penubuhannya pada tahun 1915. MAIK selaku organisasi tempatan turut melaksanakan pelbagai pembaharuan dalam usaha menyediakan peluang pendidikan kepada anak tempatan Kelantan. Hal ini sekali gus meletakkan peranan aktif yang dimainkan oleh pemimpin tempatan Kelantan dalam perkembangan pendidikan negeri tersebut sehingga tahun 1941.

Strategi MAIK dalam Pendidikan Kelantan

Kewujudan MAIK merupakan satu lagi bukti kesungguhan masyarakat tempatan Kelantan bagi memantapkan pendidikan negeri Kelantan selain daripada pendidikan serta sekolah yang ditaja oleh British.⁶⁸ Meskipun penubuhan MAIK menurut pengkaji seperti William R. Roff, Thomas Frank Willer dan Clive S. Kessler merupakan satu percubaan sultan untuk menyaingi kuasa Mufti dan meletakkan penguasaan baginda dalam soal agama dan istiadat Melayu, kewujudan MAIK tidak dapat dinafikan merupakan satu lagi bukti inisiatif masyarakat tempatan bagi memajukan pendidikan anak negeri.⁶⁹ Jika sebelum ini anak tempatan yang berminat menghadiri sekolah hanya dapat ke sekolah vernakular Melayu di bawah kerajaan sahaja, namun penubuhan sekolah bawah MAIK telah memberikan pilihan kepada para pelajar khususnya daripada golongan rakyat biasa. Pencapaian pendidikan oleh MAIK akhirnya diakui oleh Roff merupakan bukti pemikiran organisasi tersebut yang ke hadapan dalam usaha menjaga kebajikan masyarakat Kelantan terutamanya dalam aspek pendidikan.⁷⁰

Sebelum perang Dunia Kedua, MAIK telah menyediakan tiga pilihan persekolahan kepada pelajar Kelantan iaitu sekolah Melayu, sekolah Inggeris dan sekolah Arab. Pada tahun 5 Ogos 1917, Maahad Muhammadi (Melayu) telah ditubuhkan dengan pembelajaran peringkat rendah merangkumi subjek seperti Bahasa Melayu, karang-mengarang, kira-kira asas dan subjek agama seperti Fardu Ain. Bahkan subjek bahasa Inggeris dan bahasa Arab turut diperkenalkan kepada beberapa orang pelajar sebelum sekolah Inggeris dan sekolah Arab ditubuhkan khusus oleh MAIK.⁷¹ Penubuhan Maahad Muhammadi (Melayu) telah memenuhi cita rasa masyarakat tempatan yang merasakan kekurangan subjek agama di sekolah vernakular yang menjadi salah satu faktor penolak terhadap sekolah vernakular Melayu. Pembelajaran sekolah MAIK ini diseimbangkan dengan penekanan terhadap subjek sekular ternyata berjaya menarik perhatian ibu bapa Melayu.⁷² Buktinya, pada tahun pertama penubuhan sekolah MAIK, 30 orang pelajar sekolah vernakular Kota Bharu telah berpindah ke sekolah MAIK dan pada tahun 1919 sekolah vernakular Melayu di Pasir Mas ditutup apabila sejumlah besar pelajar bertukar ke sekolah MAIK.⁷³ Sambutan masyarakat tempatan terhadap sekolah Melayu MAIK juga terbukti apabila MAIK menubuhkan dua lagi sekolah Melayu di Pasir Putih dan Pasir Mas pada tahun 1918 dan sebuah sekolah Melayu di Kampung Kutan pada tahun 1919. Walau bagaimanapun, disebabkan masalah kewangan serta peruntukan MAIK ditumpukan kepada pembinaan Masjid Muhammadi, Kota Bharu maka pada tahun 1924, ketiga-tiga sekolah tersebut ditutup dan MAIK hanya mengekalkan Maahad Muhammadi (Melayu) di Kota Bharu.⁷⁴ Meskipun berdepan dengan masalah kewangan, MAIK berusaha memenuhi permintaan masyarakat dalam hal pendidikan. Faktor mengelakkan percampuran pelajar lelaki dan perempuan serta pembelajaran subjek agama selain subjek asas lain menyebabkan idea penubuhan sekolah khas untuk anak perempuan dipertimbangkan oleh MAIK. Akhirnya pada 16 Februari 1932, Maahad Muhammadi (Melayu) untuk pelajar perempuan ditubuhkan. Jadual 2 di bawah menunjukkan pertambahan pelajar di sekolah MAIK merangkumi sekolah Melayu dan sekolah Inggeris MAIK.

Jadual 2: Bilangan pelajar di sekolah Melayu dan sekolah Inggeris bawah MAIK, 1920-1940.

Tahun	Bilangan Pelajar Sekolah Melayu MAIK	Bilangan Pelajar Sekolah Inggeris MAIK
1920	541	59
1925	243	56
1930	378	228
1935	439	73
1940	357	94

(Diubahsuai daripada Penyata Tahunan MAIK 1920, 1925, 1930, 1935, 1940)

Tarikan terhadap pendidikan sekolah MAIK dapat diteliti melalui bilangan pelajar yang menghadiri sekolah Melayu MAIK serta sekolah Inggeris MAIK. Meskipun berdasarkan Jadual 2, berlaku penurunan jumlah pelajar iaitu pada tahun 1925 dan 1940, namun ini bukanlah disebabkan minat serta sambutan terhadap sekolah bawah MAIK semakin berkurang. Faktor luar seperti penutupan sekolah Melayu MAIK pada tahun 1924 serta ketidakstabilan politik hingga tercetusnya Perang Dunia Kedua pada tahun 1941 menyebabkan pelajar terpaksa menanggung atau berhenti sekolah. Penurunan jumlah pelajar dicatatkan pada tahun 1935 di sekolah Inggeris MAIK pula disebabkan masalah kewangan yang dihadapi oleh MAIK, kesan kemelesetan ekonomi dunia, dan yuran pengajian sebanyak \$1 sebulan yang dikenakan kepada pelajar bagi membayar gaji guru

sekolah tersebut.⁷⁵ Ketidakmampuan membayar yuran ini menyebabkan jumlah pelajar berkurangan seperti yang dicatatkan pada tahun 1935.

Penubuhan Sekolah Inggeris MAIK pada bulan Oktober tahun 1918 adalah disebabkan oleh permintaan yang semakin tinggi terhadap pendidikan Inggeris yang sebelum ini hanya diajar pada waktu malam kepada beberapa orang murid yang berminat sahaja. Sejak tahun 1918, sekolah Inggeris ini ditadbir berasingan daripada Maahad Muhammadi (Melayu) dengan dua orang guru sebagai pengajar dan 82 orang murid pada tahun pertama.⁷⁶ MAIK mengungguli British dalam menyediakan pendidikan Inggeris kepada anak-anak tempatan Kelantan apabila hanya pada tahun 1936, British menubuhkan sekolah Inggeris Kelantan yang dikenali sebagai *Ismail English School*. Pencapaian sekolah Inggeris MAIK terbukti apabila banyak jawatan pentadbiran kerajaan di Kelantan diisi oleh bekas pelajar sekolah tersebut.⁷⁷ Hal ini kerana British turut membiayai sebilangan pelajar lepasan sekolah Inggeris MAIK belajar ke luar Kelantan misalnya ke *MCKK* dan *Penang Free School*.⁷⁸ Setelah menghabiskan pengajian mereka kebanyakannya berkhidmat dengan kerajaan British. Antara tokoh Kelantan yang mendapat pendidikan sekolah Inggeris MAIK ini ialah Nik Ahmad Kamil Haji Nik Mahmud (Menteri Besar Kelantan) sebelum belajar ke *MCKK* dan England dalam bidang undang-undang dengan tajaan pihak British.

MAIK terus menggerakkan pendidikan Kelantan apabila pada 1 April 1937, Maahad Muhammadi (Arab) ditubuhkan. Sekolah Arab ini terus berkembang apabila pada tahun 1938, sebuah sekolah Arab cawangan kepada Maahad Muhammadi (Arab) ditubuhkan di Kampung Padang Pak Amat, Pasir Putih. Sekolah Arab tersebut dinamakan sebagai Madrasah Ibrahimiah. MAIK sebagai organisasi tempatan telah memenuhi keperluan pendidikan yang diinginkan oleh masyarakat tempatan. Hal ini terbukti dengan peningkatan bilangan pelajar di sekolah Arab MAIK sejak ditubuhkan. Jumlah pelajar Maahad Muhammadi (Arab) pada tahun 1937 adalah seramai 71 orang dan meningkat kepada 108 orang pada tahun 1941 manakala jumlah pelajar Madrasah Ibrahimiah pada tahun 1918 seramai 25 orang meningkat kepada 89 orang pada tahun 1941. Kepelbagaian pendidikan yang ditawarkan oleh MAIK menerusi sekolah Melayu, Arab dan Inggeris bukan sahaja menarik minat masyarakat tempatan namun telah menyumbang ke arah kemajuan pendidikan negeri Kelantan sendiri.

Kesimpulan

Meskipun dikekang oleh dasar pendidikan British yang bermatlamatkan keuntungan ekonomi dan politik kolonial semata-mata, masyarakat tempatan Kelantan muncul dengan pelbagai idea serta inisiatif bagi memajukan pendidikan anak negeri. Inisiatif ini dilakukan melalui permohonan kepada kerajaan bagi membuka sekolah, sumbangan/wakaf tanah dan pembiayaan kewangan, pembinaan sekolah secara gotong-royong hinggalah kepada penubuhan sekolah rakyat. Isu-isu pendidikan seperti pendidikan wanita, pendidikan Inggeris dan pendidikan tinggi yang dibangkitkan oleh golongan intelektual Melayu Kelantan pula telah memberi kesedaran dan galakan kepada masyarakat negeri tersebut untuk bersama-sama memajukan aspek pendidikan di negeri itu. Hala tuju pendidikan di negeri ini diterjemahkan oleh tokoh-tokoh seperti Mohammad Ghazali Ariffin dan Tengku Mahmood Mahyiddeen dalam pelbagai pembaharuan pendidikan yang dilaksanakan oleh mereka selaku pegawai Melayu dalam kerajaan. Reformasi pendidikan oleh MAIK dengan menyediakan pelbagai sekolah meliputi sekolah Melayu, Inggeris dan Arab bukan sahaja memberikan pilihan kepada anak tempatan bahkan merencanakan lagi perkembangan pendidikan di negeri itu. Inisiatif yang diambil inilah yang akhirnya menjadikan masyarakat tempatan sebagai aktor dan agen penting kepada pembangunan pendidikan di Kelantan sehingga tahun 1941.

Nota

* **Cik Siti Fathihah binti Abd Latif** (fathihah.al@umk.edu.my) merupakan pelajar Doktor Falsafah dalam bidang sejarah di Universiti Sains Malaysia.

** **Prof. Datin Dr. Mahani Musa** (mahani@usmy.my) merupakan Profesor di Bahagian Sejarah, Universiti Sains Malaysia. Bidang kepakaran beliau ialah sejarah sosioekonomi dan sosiopolitik Malaysia.

¹ L. H. Gann & Peter Duignan, *The Rulers of British Africa 1870-1914*, London: Hoover Institution Publications, 1978, hlm. 253-256.

² D. D. Cheliah, "A History of the Educational Policy of the Straits Settlement with Recommendations for a New System Based on Vernacular", (Disertasi Doktor Falsafah), University of London, 1940, hlm. 31-33. Rujuk juga Rex Stevenson, *Cultivators and Administrator: British Educational Policy toward the Malays 1875-1906*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975. hlm. 11-12, Lim Peng Han, *Malay Schools and School Libraries in the Straits Settlement under British Colonial Rule before the Second World War, 1876-1941*, *Malaysian Journal of Library & Information Science*, Vol.13, No.1, 2008, hlm. 3 dan Wong Francis H. K. & Gwee Yee Hean, *Official Reports on Education: Straits Settlements and the Federated Malay States*, Singapore: Pan Pacific Distributors Pte Ltd, 1980, hlm. 11.

³ Rujuk Awang Had Salleh, *Pelajaran dan Perguruan Melayu di Malaya Zaman British*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1980, hlm. 12, D. D. Cheliah, "A History of the Educational Policy of the Straits Settlement with Recommendations for a New System Based on Vernacular", Philip Loh Fook Seng, *Seeds of Separatism: Educational Policy in Malaya 1874-1940*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975, hlm. 104, Hussien Hj. Ahmad, *Pendidikan dan Masyarakat: Antara Dasar, Reformasi dan Wawasan*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1993, hlm. 10-15 dan Ibrahim Saad, *Pendidikan dan Politik di Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1981, hlm. 10.

⁴ Tan Yao Sua & Santhiram R. Raman, "The British Educational Policy for the Indigenous Community in Malaya: Dualistic Structure, Colonial Interests and Malay Radical Nationalism", Working Paper Series, Centre for Policy Research and International Studies, 2009.

⁵ William R. Roff, *Nasionalisme Melayu*. Ahmad Boestamam (terj). Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 2003, hlm. 115.

⁶ Shahril Talib, *History of Kelantan, 1890-1940*, Monograph No. 21, MBRAS, 1995, hlm. 129.

⁷ Kelas malam dibuka bagi kerani kerajaan mempelajari bahasa Inggeris dan guru terawal bagi kelas tersebut ialah Che Abdul Hamid, Ketua Kerani Pejabat Tanah serta Che Hamid, Penterjemah di Pejabat Penasihat British. Rujuk Fail Kelantan 220/1916 Annual Report 1915 Education Department.

⁸ *Ibid.*,

⁹ *K. A. R.* 1909, hlm. 10.

¹⁰ *K. A. R.* 1919, hlm. 11.

¹¹ *K. A. R.* 1930, hlm. 32.

¹² *K. A. R.* 1936, hlm. 39.

¹³ Shahril Talib, *History of Kelantan, 1890-1940*, hlm. 138.

¹⁴ *K. A. R.* 1930, hlm. 30-31.

¹⁵ Fail Kelantan 152/1911 Diary of Visiting Teacher.

¹⁶ *K. A. R.* 1931, hlm. 42 dan *K. A. R.* 1932, hlm. 23-25.

¹⁷ *The Straits Times*, 23 Jun 1939, hlm. 10.

¹⁸ Dalam tahun 1939 misalnya, hanya terdapat 18 orang pegawai British di Kelantan. Jawatan Setiausaha Kerajaan Negeri disandang oleh orang Melayu, hanya seorang pegawai daerah berbangsa Inggeris, dan seorang anggota polis manakala di pejabat tanah kesemua kakitangan berbangsa Melayu. Rujuk *Ibid.*, dan Rupert Emerson, *Malaysia: A Study in Direct and Indirect Rule*, London: Macmillan, 1937, hlm. 251.

¹⁹ Shahril Talib, *History of Kelantan, 1890-1940*, hlm. 138. hlm. 142.

²⁰ Fail Kelantan 220/1916 Annual Report 1915 Education Department.

²¹ *The Straits Times*, 19 Oktober 1910, hlm. 10.

²² *K. A. R.* 1934, hlm. 43.

²³ W. Roff, *Nasionalisme Melayu*, hlm. 63-199.

²⁴ Lenore Manderson, 'The Development and Direction of Female Education in Peninsular Malaysia', *JMBRAS*, Vol. 51, No. 2 (234), 1978 dan Muhammad Ridzuan bin Idris, "Perkembangan Pendidikan Wanita Melayu di Negeri-negeri Melayu Bersekutu", (Tesis Doktor Falsafah), Universiti Malaya, 2016.

²⁵ *K. A. R.* 1911, hlm. 9 dan *K. A. R.* 1914, hlm. 6.

²⁶ K. A. R. 1922, hlm. 7.

²⁷ Sekolah-sekolah Melayu di negeri lain yang ditutup selama sebulan apabila musim padi disebabkan pelajar yang tidak dapat hadir ke sekolah bagi membantu ibu bapa di sawah Muhammad Redzuan Idris, "Perkembangan Pendidikan Wanita Melayu di Negeri-negeri Melayu Bersekutu", hlm. 30. Lihat juga Annual Report on Education in the Federated Malay States for the year 1923, School Holiday, hlm. 41 dalam Supplements to the "F.M.S Government Gazette, 10 July 1925 dalam CO 574/41.

²⁸ Bahkan kelonggaran dalam peraturan wajib ke sekolah ini juga menampakkan ketidakmampuan British menyediakan sekolah apabila ditetapkan sekiranya tiada sekolah dalam jarak dua batu dengan penempatan pelajar, maka pelajar tersebut tidak wajib hadir ke sekolah. Rujuk K. A. R. 1937, hlm. 49 dan Thomas R. Fennel, "A History of Malayan Educational Policy, 1945-1957", (Tesis Doktor Falsafah), University Of Hawaii, 1968, hlm. 22.

²⁹ K. A. R. 1926, hlm. 10.

³⁰ K. A. R. 1934, hlm. 20 dan E. O. K. 5/1936 Annual Report on Education in Kelantan for 1935.

³¹ K. A. R. 1924, hlm. 8.

³² K. A. R. 1931, hlm. 43.

³³ K. A. R. 1936, hlm. 42 dan *The Straits Times*, 28 August 1937, hlm. 10.

³⁴ Fail Kelantan. M. 72/1912 Asks that a school may be established in Keteril.

³⁵ Fail Kelantan. M. 329/1925 Ask that a school be opened at Kampung Sungai Keladi daerah Chetok.

³⁶ Fail EDN 245/48 Rayat Malay school- Chabang Empat requests that the above school be taken by Govt.

³⁷ Antara fail permohonan bagi menubuhkan sekolah yang dihantar kepada pegawai dan pembantu pegawai Pendaftaran Sekolah ialah Kelantan M. 329/1925 Ask that a school be opened at Kampung Sungai Keladi Daerah Chetok, E.O.K. 206/1938, E. O. K. 7/1939 Pohon Kebenaran membuka sekolah Melayu Private di Kampung Tanah Merah, E. O. K. 54/1939 Pohon kebenaran membuka sekolah Melayu Private dan EDN 245/48 Rayat Malay school- Chabang Empat requests that the above school be taken by Govt.

³⁸ Antara fail kerajaan berhubung permohonan menyerahkan sekolah rakyat (Melayu) kepada kerajaan British ialah E.O.K. 54/39, E.O.K. 184/40 Candidates for the Government English School for the year 1941 dan EDN 245/48 Rayat Malay school- Chabang Empat requests that the above school be taken by Govt.

³⁹ *Kechana*, Bil 3, Jun 1930, hlm. 65- 68.

⁴⁰ *The Straits Times*, 28 August 1937, hlm. 10.

⁴¹ Nik Mohamed bin Nik Mohd Salleh, "Penubuhan dan Perkembangan Ismail English School" Dlm. Warisan Kelantan VII, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, 1988, hlm. 81.

⁴² K. A. R. 1929, hlm. 21.

⁴³ Khoo Kay Kim, *Majalah dan Akhbar Melayu sebagai Sumber Sejarah*, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 1984, hlm. 8, 12 -16.

⁴⁴ *Pengasuh*, Bil. 53, 15 Ogos 1920, hlm. 7.

⁴⁵ K. A. R. 1930, hlm. 31

⁴⁶ Abdul Kadir Adabi merupakan bekas penyunting majalah *Al Hikmah*, pengarang *Pengasuh*, *Kencana*, *Putera* dan banyak lagi. Beliau turut menulis cerpen dan novel antaranya *Sebelas Rejab* dan *Melati* Kota Bharu. Rujuk juga Abdul Rahman Al Ahmadi, "Fikiran-fikiran tentang Penubuhan Universiti di Kalangan Orang Melayu sebelum Perang Dunia Ke-2 Khasnya di Kelantan", Dlm. Warisan Kelantan XI, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, 1992, hlm. 46-47.

⁴⁷ *Ibid.*, hlm. 48.

⁴⁸ *Ibid.*, hlm. 49-54.

⁴⁹ Report of the Commission appointed by the Secretary of State for the Colonies on Higher Education in Malaya (the McLean report), 1939.

⁵⁰ Sekolah vernakular Melayu pertama tersebut ditubuhkan bawah pentadbiran Siam yang dikhaskan untuk pelajar lelaki dengan pembelajaran dalam subjek membaca, menulis, matematik dan geografi. Rujuk C.O 273/314 Affairs in Kelantan, hlm. 8.

⁵¹ K. A. R. 1936, hlm. 38.

⁵² K. A. R. 1928, hlm. 20.

⁵³ Jabatan Pendidikan Kelantan telah ditubuhkan pada tahun 1928 dan Abdul Hadi bin Hassan yang sebelum ini berkhidmat di NNMB telah dilantik sebagai ketua jabatan. Tempat beliau digantikan dengan E. H. Carey pada tahun 1931 dan beliau menjadi Penguasa Pelajaran Negeri Kelantan. Walau bagaimanapun jawatan Penguasa Pelajaran tersebut dibubarkan dan Carey kembali ke NNMB dan pentadbiran pendidikan diambil alih semula oleh Abdul Hadi bin Hassan sehingga tahun 1933 dan diambil alih oleh Tengku Mahmood. Rujuk K. A. R. 1936, hlm. 40-42.

- ⁵⁴ Tengku Mahmood merupakan anak bongsu kepada Tengku Abdul Kadir Kamaruddeen, Raja Patani yang terakhir. Pada tahun 1930, beliau berkahwin dengan Tengku Zainab, adinda kepada Sultan Ismail, sultan Kelantan. Rujuk Mohd. Zamberi A. Malek, *Harimau Malaya: Biografi Tengku Mahmood Mahyiddeen*, Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, 2009.
- ⁵⁵ Tengku Mahmood juga merupakan pemilik *Kedai Kita* yang membekalkan basikal kepada British di Kelantan. Rujuk Hugh Wilson, "Tengku Mahmood Mahyiddeen and The Dilemma of Partisan", *Journal of Southern Asian Studies*, Vol. 23, No. 1, 1992, hlm. 37-41.
- ⁵⁶ K. A. R. 1936, hlm. 42.
- ⁵⁷ Hugh Wilson, "Tengku Mahmood Mahyiddeen and The Dilemma of Partisan", *Journal of Southern Asian Studies*, Vol. 23, No. 1, 1992, hlm. 41. Untuk rujukan lanjut berkaitan surat-menyurat antara H. R. Cheeseman dan Penasihat British di Kelantan, A. C. Baker dalam Fail K. 490/1933.
- ⁵⁸ Fail E. O. K. 5/1936 Annual Report on Education in Kelantan for 1935.
- ⁵⁹ K. A. R. 1936, hlm. 41.
- ⁶⁰ E. O. K. 5/1936 Annual Report on Education in Kelantan for 1935
- ⁶¹ Dasar pendidikan Inggeris di Tanah Melayu ini banyak dipengaruhi oleh Frank Swettenham. Rujuk Rex Stevenson, *Cultivators and Administrators: British Educational Policy Towards The Malays 1875 – 1906*, London, University Press, 1975, hlm. 57.
- ⁶² Nik Mohamed bin Nik Mohd Salleh. "Penubuhan dan Perkembangan Ismail English School. Dlm. Warisan Melayu Kelantan VII. Nik Mohamed Nik Salled (ed). Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan. 1988. hlm. 83. Rujuk juga Fail K. 351/1935
- ⁶³ Mohd. Zamberi A. Malek, *Harimau Malaya: Biografi Tengku Mahmood Mahyiddeen*, hlm. 42.
- ⁶⁴ K. A. R. 1936, hlm. 43.
- ⁶⁵ No. Fail E. O. K. 242/1938 Candidates for the Government's English School for the Year 1939
- ⁶⁶ E.O.K 154/1937 Syllabus for the English Girls School.
- ⁶⁷ Pada tahun 1935 sahaja hanya sebanyak \$ 57, 505. 88 diperuntukkan untuk jabatan pendidikan daripada keseluruhan perbelanjaan negeri yang berjumlah \$ 2, 312, 979. Butiran daripada E. O. K. 5/1936 Annual Report on Education in Kelantan for 1935 dan K. A. R. 1936.
- ⁶⁸ Idea penubuhan MAIK terlahir daripada perbincangan dua orang pegawai Melayu yakni Haji Nik Mahmud Ismail (Dato' Bentara Setia merangkap Dato' Perdana Menteri Paduka Raja), Haji Muhammad bin Khatib Haji Mohd Said (Dato' Bentara Jaya kemudiannya Dato' Laksamana) dan seorang ulama tersohor Kelantan iaitu Haji Awang Mohd. Yusof bin Ahmad (Tok Kenali). Rujuk Abdul Razak Mahmud, *MAIK: Peranannya dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, hlm. 10.
- ⁶⁹ William R. Roff, "The Origin and Early Years of Majlis Ugama", Dlm. *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*, William R. Roff (ed), Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1974 dan Thomas Frank Willer, "Religious Administration Development in Colonial Malay States, 1876-1941", (Disertasi Doktor Falsafah), University of Michigan, 1975 dan Clive S. Kessler, *Islam and Politics in a Malay State: Kelantan 1838-1969*, New York: Cornell University Press, 1978.
- ⁷⁰ Lihat Penyata Tahunan MAIK, 1917 dan Penyata Tahunan MAIK, 1918.
- ⁷¹ 172/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Perutusan digunakan pelajaran bagi kanak-kanak sekolah baru mulai belajar, 185/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan membuat... dan ... kerana penggunaan sekolah majelis, 207/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan alatan tulisan menulis bagi kegunaan di dalam murid mohamadiyah, 239/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan jawatan guru2 ugama di maderasah, 248/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Berkenaan dengan memberi harga2 kitab pengetahuan tiap2 bulan, 342/17 Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (Asal) Report bilangan murid2 yang belajar tiap2 guru yang kedua kebenaran mengajar majelis 1917.
- ⁷² Fail 68/17 Pejabat Menteri Kelantan 1331-1340 (1913-1921) Berkenaan dengan permohonan sebuah rumah tempat pelajaran di dalam Bandar Kota Bharu diharapkan tidak kurang daripada \$15, 000.
- ⁷³ K. A. R. 1917, hlm. 6 dan K. A. R 1919, hlm. 10.
- ⁷⁴ Penyata Tahunan MAIK, 1924, hlm. 8.
- ⁷⁵ Penyata Tahunan MAIK, 1933, hlm. 10.
- ⁷⁶ Penyata Tahunan MAIK, 1918, hlm. 9.
- ⁷⁷ Penyata Tahunan MAIK, 1932, hlm. 10-11.
- ⁷⁸ K. A. R. 1936, hlm. 40.

Rujukan

Sumber Pertama

Kelantan Administration Report 1919-1938

Penyata Tahunan MAIK 1917-1918, 1921-1941

Fail Majlis Ugama Islam Kelantan 1916-1921 (asal)

C.O 273/314 Affairs in Kelantan

Report of the Commission appointed by the Secretary of State for the Colonies on Higher Education in Malaya (the McLean report), 1939.

68/17 Pejabat Menteri Kelantan 1331-1340 (1913-1921) Berkenaan dengan permohonan sebuah rumah tempat pelajaran di dalam Bandar Kota Bharu diharapkan tidak kurang daripada \$15,000.

British Adviser's Office Kelantan

Kelantan 152/1911, Kelantan. M. 72/1912, Kelantan 220/1916, Kelantan M. 329/1925.

Pejabat Pelajaran Kelantan

E.O.K. 206/1938, E. O. K. 7/1939 E.O.K. 54/39, E.O.K. 184/40, EDN 245/48

Majalah dan Surat Khabar

Kechana, Bil 3, Jun 1930.

Pengasuh, Bil. 53, 15 Ogos 1920.

The Straits Times, 19 Oktober 1910.

The Straits Times, 28 August 1937.

The Straits Times, 23 Jun 1939.

Sumber Kedua

Abdul Rahman Al Ahmadi, 1992, "Fikiran-fikiran tentang Penubuhan Universiti di Kalangan Orang Melayu sebelum Perang Dunia Ke-2 Khasnya di Kelantan", Dlm. Warisan Kelantan XI, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 45-55.

Abdul Rashid bin Hj. Ahmad, 1969, "Bureaucracy Negri Kelantan: Satu Kajian Perubahan dan Perkembangannya", (Tesis Sarjana), Universiti Malaya.

Abdul Razak Mahmud, 2010, *MAIK: Peranan dalam Bidang Keagamaan, Persekolahan dan Penerbitan di Kelantan sehingga 1990*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Awang Had Salleh, 1980, *Pelajaran dan Perguruan Melayu di Malaya Zaman British*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Cheliah D. D., 1940, "A History of the Educational Policy of the Straits Settlement with Recommendations for a New System Based on Vernacular", (Disertasi Doktor Falsafah), University of London.

Emerson Rupert, 1937, *Malaysia: A Study in Direct and Indirect Rule*, London: Macmillan.

Fennel R Thomas, 1968, "A History of Malayan Educational Policy, 1945-1957", (Tesis Doktor Falsafah), University Of Hawaii.

Fook Seng Philip Loh, 1975, *Seeds of Separatism: Educational Policy in Malaya 1874-1940*, Kuala Lumpur: Oxford University Press.

Gann L. H & Duignan Peter, 1978, *The Rulers of British Africa 1870-1914*, London: Hoover Institution Publications.

Han Lim Peng, 2008, *Malay Schools and School Libraries in the Straits Settlement under*

- British Colonial Rule before the Second World War, 1876-1941, *Malaysian Journal of Library & Information Science*, Vol.13, No.1, hlm. 1-15.
- Hussien Hj. Ahmad, 1993, *Pendidikan dan Masyarakat: Antara Dasar, Reformasi dan Wawasan*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Ibrahim Saad, 1981, *Pendidikan dan Politik di Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Kessler S Clive, 1978, *Islam and Politics in a Malay State: Kelantan 1838-1969*, New York: Cornell University Press.
- Kim Khoo Kay, 1984, *Majalah dan Akhbar Melayu sebagai Sumber Sejarah*, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Manderson Lenore, 1978, 'The Development and Direction of Female Education in Peninsular Malaysia', *JMBRAS*, Vol. 51, No. 2 (234).
- Mohd. Zamberi A. Malek, 2009, *Harimau Malaya: Biografi Tengku Mahmood Mahyiddeen*, Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Muhammad Ridzuan bin Idris, 2016, "Perkembangan Pendidikan Wanita Melayu di Negeri-negeri Melayu Bersekutu", (Tesis Doktor Falsafah), Universiti Malaya.
- Nik Mohamed bin Nik Mohd Salleh, 1988, "Penubuhan dan Perkembangan Ismail English School" Dlm. Warisan Kelantan VII, Nik Mohamed Nik Salleh (ed), Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hlm. 81-100.
- Roff, R William, 1974, "The Origin and Early Years of Majlis Ugama", Dlm. *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*, William R. Roff (ed), Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- _____, 2003, *Nasionalisme Melayu*. Ahmad Boestamam (terj). Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Shahril Talib, 1995, *History of Kelantan, 1890-1940*, Monograph No. 21, MBRAS.
- Stevenson Rex, 1975, *Cultivators and Administrator: British Educational Policy toward the Malays 1875-1906*, Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Sua Tan Yao & Santhiram R. Raman, 2009, "The British Educational Policy for the Indigenous Community in Malaya: Dualistic Structure, Colonial Interests and Malay Radical Nationalism", Working Paper Series, Centre for Policy Research and International Studies.
- Willer Thomas Frank, 1975, "*Religious Administration Development in Colonial Malay States, 1876-1941*", (Disertasi Doktor Falsafah), University of Michigan.
- Wilson Hugh, 1980, "Tengku Mahmood Mahyiddeen and The Dilemma of Partisan", *Journal of Southern Asian Studies*, Vol. 23, No. 1, hlm. 37-59.
- Wong Francis H. K. & Gwee Yee Hean, 1980, *Official Reports on Education: Straits Settlements and the Federated Malay States*, Singapore: Pan Pacific Distributors Pte Ltd.